

УДК 324:316.73:321.01

О. В. РАДЧЕНКО, Н. О. ДУРАВКІНА

ВПЛИВ ВИБОРЧОЇ КУЛЬТУРИ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Досліджено особливості впливу виборчої культури на формування політичного режиму в Україні в умовах президентської виборчої кампанії 2010 р.

Ключові слова: виборча культура, політичний режим, демократичне державотворення.

In article features of influence of electoral culture on formation of a political mode in Ukraine in the conditions of presidential election campaign of 2010 are investigated.

Key words: electoral culture, a political mode, democratic creation of the state.

Актуальність проблеми зумовлюється надзвичайно важливою роллю виборів та виборчої культури в демократичному державотворенні, адже в суспільних трансформаційних процесах широка участь громадян у політичних процесах та державному управлінні стає визначальною ознакою становлення реального народовладдя, демократичного політичного режиму. Між тим характер і особливості перебігу виборчої кампанії з виборів Президента України 2010 р. свідчать про існування великих проблем зі становленням демократичної виборчої культури в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що різним аспектам культури виборчого процесу та його впливу на політичні режими вітчизняна наука приділяє чималу увагу, про що свідчать численні праці А. Білоуса, В. Бортнікова, В. Горбатенка, М. Горлача, О. Донченко, С. Лінецького, М. Пірен, О. Покальчука, В. Полохала, О. Радченка, А. Хмелька, О. Фісуна, А. Шульгіної та низки інших дослідників.

Однак слід виділити не вирішені раніше питання виокремлення впливу виборчої культури суспільства як самостійної та важливої підсистеми політичної культури, що зумовлює специфіку та характер виборчого процесу в Україні на формування та функціонування того чи іншого типу політичного режиму в державі. Саме цим зумовлено постановку завдання даної статті як дослідження проблем взаємодії та впливу вітчизняної виборчої культури на специфіку політичного режиму у процесі становлення демократії в Україні.

Як відомо, людина не може бути вільною від суспільства, від самої себе, своєї ментальності. Так, аналізуючи форми і методи державного управління в різних країнах, ми враховуємо німецьку пунктуальність, англійський консерватизм, американський прагматизм, японський патерналізм як прояви, з одного боку, виборчої культури відповідного суспільства, а з іншого – ментально-владної характеристики притаманного йому політичного режиму країни.

Отже, спробуємо визначити, яким має бути ідеальне співвідношення виборчої культури та політичного режиму. На думку К. Гаджієва, це питання – одне з

найзапуганіших у сучасній політичній науці [2, с. 120].

Український енциклопедичний словник “Філософія політики” визначає політичний режим як “сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури” [11, с. 472]. У вітчизняній літературі дуже часто з однаковим значенням використовують такі поняття, як “демократичний (тоталітарний, авторитарний) режим” – “демократична (тоталітарна, авторитарна) система”. Проте М. Горlach та В. Крeмiнь вважають, що поняття політичного режиму є вужчим, порівняно з політичною системою. Політичний режим, на їхню думку, – це спосіб функціонування та взаємозв’язку основних елементів політичної системи суспільства [4, с. 499]. Відтак, політичний режим – одна з характеристик політичної системи. Саме тому основні відмінності політичного режиму спостерігаються в межах самих політичних систем за принципами організації гілок та конкретних інститутів влади, форм і методів здійснення політичної влади. Водночас, на формування та особливості функціонування політичних режимів беззаперечний вплив має виборча культура.

Ментальні особливості української виборчої культури в цілому мають суперечливий характер, що зумовлене як межовістю існування, так і багатовіковим підневільним станом України. Це означає, що в культурі нації одночасно проявляються різні, і навіть протилежні, якості: героїзм і пасивність, волелюбність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість, зверхність особистих інтересів над загальнонародними і політичний конформізм, схильність до анархізму і міжособної боротьби тощо. Кожна з них має свої причини та умови виникнення і свою роль в історичному процесі. Ця внутрішня суперечливість яскраво проявляється в політичних процесах у сучасній Україні, особливо під час виборів, які, з огляду на характер перебігу президентських виборів 2004 та 2010 рр., постійно перетворюються на “холодну громадянську війну” [8, с. 74].

Трансформація політичної та соціальної системи в цілому відбувається під впливом домінуючої в суспільстві виборчої (у ширшому розумінні – політичної) культури, але динаміка державотворчих процесів здатна привести цю культуру до фрагментарності, розшарування, розколу, появи різних субкультур. Отже, політичні інститути і процеси, з одного боку, можна розглядати як продукти віддзеркалення політичної культури, а з іншого – вони самі становлять підвалини формування виборчої культури. Можна сказати, що виборча культура та політичний режим – це самостійні підсистеми політичного, вони впливають одна на одну та не можуть існувати одна без одної. Як зазначає В. Горбатенко, “дієву модель політичної системи неможливо створити лише через політику, інструментальними засобами. Її можна (і необхідно) творити через культуру, через залучення потенціалу базових цінностей” [3, с. 4].

Одним із найважливіших факторів формування, утвердження та життєздатності виборчої культури є легітимність системи, що існує, та політичного режиму, який діє в кожній даний період. Навіть більше, у системі цінностей, орієнтацій, настанов, стереотипів, що складають виборчу культуру, центральне місце посідають елементи, які сприяють формуванню та збереженню сталого державно-владного режиму.

Легітимізація покликана інтегрувати розрізнені інституційні процеси та підсистеми значень та обґрунтувань, тим самим надаючи сенс усьому соціальному порядку. Легітимізація забезпечує інформування, пояснення, раціоналізацію та обґрунтування, а обґрунтувати та забезпечити свою легітимність прагне будь-який державно-владний режим. Адже як слушно зауважив відомий американський політолог Г. Алмонд, стабільна демократія стає можливою лише тоді, коли вона з'єднується з такими своїми протилежностями, як пасивність, віра, шанобливе ставлення до влади, компетентність [14, с. 202]. Для цього держава здійснює цілеспрямований вплив на громадську думку та на виборчу культуру суспільства в цілому.

У сучасному вітчизняному політичному дискурсі точиться суперечка щодо типологізації політичного режиму в Україні. Так, В. Полохало започаткував дискусію щодо демократичної спрямованості перехідного періоду і запропонував тезу про неототалітарний характер політичного режиму в Україні [7]. Він стверджує, що головною причиною неповної, ба, навіть неправильної трансформації політичного режиму є незавершеність трансформації виборчої культури. Проблема формування неототалітаризму замість демократії, на думку С. Лінецького, полягає в тому, що “змінити назву політичного режиму” значно легше, ніж трансформувати підданську виборчу культуру в активістську чи громадянську, для чого необхідно, перш за все, виховати нове покоління громадян. А для цього, як відомо, необхідно не одне десятиліття [6, с. 195].

В. Бортников, О. Фісун, О. Дергачов, у свою чергу, переконані, що стан державно-владних відносин, характер процесів і стан політичних інститутів відповідають неопатримоніальному політичному режимові. Неопатримоніалізм, який “наскрізь пронизують сучасну українську політичну систему”, характеризується такими рисами: “право на управління приписується, скоріш за все, особистості, а не посаді, незважаючи на існування формально прийнятої конституції; президент владарює над державним апаратом й стоїть над її законами; відносини лояльності й залежності пронизують формальну політико-адміністративну систему, й зайняття бюрократичних позицій відбувається, скоріше, не для виконання суспільних функцій, як це подається зовні, а для примноження особистого статку та підвищення власного статусу” [12, с. 130].

Ця картина цілком збігається з формами та методами державного управління, що склалися під час правління Л. Кучми та продовжилися в нових, ще більш викривлених формах за В. Ющенка.

Проте, незважаючи на різні визначення політичного режиму в Україні, усі, без винятку, дослідники ставлять наголос на вирішальному значенні виборчої культури суспільства щодо формування типу державно-владного режиму. Відтак, без урахування особливостей національної виборчої культури (субкультур – для України), без цілеспрямованої державної політики з формування та виховання громадянської культури українців не можна й говорити про успішність демократичного транзиту в нашій державі.

На жаль, такої політики в Україні не було ані за часів режиму “революційного романтика” Л. Кравчука, ані за режиму “реформаторського прагматика” Л. Кучми, ані за панування режиму “помаранчевого революціонаризму” В. Ющенка,

оскільки інерційність пострадянських політичних інститутів, яка здійснювала домінуючий вплив на перебіг та характер політичного життя в Україні за часів перших двох президентів, зберігає свій вплив і за третього [10, с. 163]. Інституційний злам протягом п'яти років діяльності помаранчевої влади так не відбувся.

Перебіг виборів президента в 2010 р. наочно продемонстрував ті основні орієнтири, якими керується більшість населення України у своєму політичному волевиявленні:

- стереотип “доброго минулого”;
- авторитет найближчого “начальства”;
- інстинктивна недовіра до центральної влади;
- прихильність до “скривджених”;
- домінанта “протесту” як форми антисоціальності;
- повне підкорення сильній особистості [9, с. 32].

Загальними ознаками виборчого процесу 2010 р. є переважання сугестивного впливу над раціональною комунікацією, а також інерційних чинників самосвідомості над динамічними, конструктивними.

Взагалі, поведінка українського суспільства – консервативна. Вона джерельно послуговується, щонайменше, двома історично вмотивованими складовими – психологічною спадщиною радянського періоду та сільською світоглядною патріархальністю, що з незначними косметичними змінами перекочувала у свідомість міщанина. Урбаністичність і високі технології змінюють цю свідомість докорінно лише в наймолодшого покоління, а оскільки політично активна частина українського суспільства здебільшого стара, то про вплив на неї “нових викликів часу” годі й говорити.

Державна пропаганда зображує українське суспільство таким, що лібералізується і семимильними кроками наздоганяє країни, в яких до такого стану самосвідомості громадян йшли століттями через низку економічних потрясінь, криз і воєн. Проте пасивне сприймання або ж ігнорування теперішньої офіційної пропаганди закладені в українському суспільстві з огляду на його консервативну природу. Тривала фрустрація, розчарування, відсутність істотних змін призводять до того, що українське суспільство набуває виразних ознак психічної недуги. Тому всі публічні відповіді пересічних громадян слід сприймати крізь цей фільтр, що є феноменом конфабулянта, брехні “про всяк випадок”. Оскільки політики є репрезентантами своїх виборців, то серед них поширення набуває, зокрема, подібний тип свідомості, який характеризується демагогічністю, безмірним популізмом, лицемірством, непослідовністю тощо.

Влада звертається до суспільства, розраховуючи на прості “компліментарні” трансакції “стимул – реакція”. Та оскільки влада в особі конкретних її носіїв звертається до переважно вигаданого суспільства, то успішні відповіді на ці звертання від імені народу зазвичай народжуються в тих самих кабінетах, де формуються і формулюються “стимули для народу”.

Залежно від домінуючої виборчої культури, когнітивних та афективних преференцій виборців, комбінацій політичних інститутів, ресурсів і стратегій, дослідники говорять про різні сценарії трансформації політичних режимів:

– “війна всіх проти всіх” – передбачає відсутність в одного з владних суб’єктів значної переваги у контролі над ресурсами за умови використання значною

кількістю владних суб'єктів силових стратегій;

– “переможець отримує все” – використання владними суб'єктами силових стратегій у разі наявності домінуючого суб'єкта формує модель вирішення конфлікту за принципом “гри з нульовою сумою”. Тобто в результаті конфлікту один із суб'єктів отримує повну перевагу над усіма іншими та максимізує чи навіть монополізує свій контроль над ресурсами;

– “картель еліт” – використання владними суб'єктами компромісних стратегій у разі наявності домінуючого суб'єкта сприяє досягненню згоди владними суб'єктами про взаємне прийняття формальних та/чи неформальних норм та правил політичної діяльності нового режиму на умовах, що їх запропонував домінуючий суб'єкт;

– “боротьба за правилами”, або “пакт еліт”, – використання владними суб'єктами компромісних стратегій у разі відсутності домінуючого суб'єкта. Формальні норми та правила політичної діяльності нового режиму існують як основні інструменти боротьби суб'єктів за максимальний контроль над ресурсами [1, с. 33].

У науковій літературі нерідко зустрічаються думки, згідно з якими окремі дослідники вважають виборчу культуру лише продуктом політичного режиму, не враховуючи того, що політична культура є більш стійкою, ніж політичний режим, змінюється повільно і рідко, має в суспільстві глибоке коріння. Тому саме трансформація виборчої культури є вирішальним чинником для трансформації політичного режиму країни.

Одним з елементів неафішованої системи світоглядних орієнтирів української виборчої культури є неусвідомлюваний конструкт держави. Він являє собою деякий апріорний і досить стійкий образ. Основними його характеристиками для українців є тотальна недовіра до держави, брак ідентифікаційних зв'язків особистості з державою та уявлення про марність будь-якої соціальної активності. Такий образ репрезентує державу, як відчужений від громадянина апарат насильства, що за суттю є ворожим кожній підпорядкованій йому особі. Це породжує тотальну недовіру до держави як такої, примушує особистість схилитися до трактування будь-якої ініціативи з боку держави як чергової пастки, підступного ходу в деякій таємній грі [5, с. 56].

Для успішного функціонування держави необхідним є певний ступінь ідентифікації громадян із нею, формування виборчої культури високої громадянської позиції: це дає змогу досягти узгодженості інтересів держави і громадян, забезпечує особистісне включення громадян у важливі для країни процеси. У зв'язку зі слабкістю ідентифікаційних зв'язків із державою та тотальною недовірою до неї в особистості виникає прагнення захистити себе від будь-якого впливу з боку держави, забезпечити свою автономію від неї, не дати їй використати себе в “таємній грі”. Це виявляється, наприклад, у розробленні різних способів захисту від інформаційного впливу державних засобів масової інформації (так, скажімо, людина більшого значення надає тому, що говорять із приводу тієї чи іншої події родичі і сусіди, ніж коментарям офіційної преси). Крім того, прагнення захистити себе виявляється й у формах виконання громадянами організованої державою діяльності: особистість намагається або ухилитися від її виконання, або звести його до простої імітації – у будь-якому разі зменшити мотиваційно-особистісне включення до неї.

Тому будь-які дії, що передбачають забезпечення певних інтересів держави, значно менш продуктивні, ніж дії, які передбачають забезпечення інтересів особистості. Панує імператив особистісного невключення в акції, якими керує держава, їхньої ненадійності. Імітація при цьому постає як замітник відкритого відторгнення державних ініціатив та виявляється у відсутності особистісної ідентифікації, надмірній, неадекватній економії зусиль. Як правило, особистість не схильна брати на себе відповідальність за таку діяльність.

Усе це формує уявлення про непотрібність, невиправданість будь-яких соціальних зусиль узагалі. Звідси – низька оцінка особистістю своїх соціальних можливостей, нереалізованість соціального потенціалу, незацікавленість у соціальній активності, стан перманентного очікування “доленосного”, харизматичного лідера, на чому намагається здобути посаду Президента України такий політик, як Юлія Тимошенко.

Слід звернути увагу на зауваження у пресі щодо відсутності в суспільстві демократичної виборчої культури, а то й культури поведінки взагалі. Не можна не помітити, що брутальність, нечемність, взаємні образи як невід’ємна складова українського виборчого процесу 2010 р. – захисна реакція владного істеблішменту на власне “виклик доби”, що вимагає грати відкрито і прозоро. Це заниження (щоб не сказати – падіння) естетичної та етичної планки вимог називається “розбавленими транзакціями”, коли як аргумент використовується матеріал самого предмета комунікації. У лексиці домінують напівворожі, напівінтимні масні жарти. Влада в такий спосіб декларує приховані погрози “згвалтувати” народ у разі “неправильної” поведінки. Зворотне приховане бажання насилля над владою не змушує довго чекати на себе – воно чітко простежується в численних ненормативних лексичних зворотах на адресу українських політичних керівників. Ці добірні звороти можна будь-коли почути в місцях масового скупчення громадян, однак вони не знаходять свого адекватного відображення в політологічних рекомендаціях владі, бо “наш народ не такий” [13, с. 45]. Хоча зазначена цитата стосувалася президентських перегонів 2004 р., проте, як бачимо, й останні вибори Президента України мало чим відрізняються від попередніх. Тому владі, якщо вона дійсно прагне розбудувати демократичну державу, просто необхідно звертатися до населення з чесною, відкритою та зрозумілою позицією, інакше виникає загроза перетворення держави на тоталітарну.

Підсумовуючи розвідку, як висновки зазначимо, що розуміння політичного режиму як функціональної характеристики політичної системи, що включає способи і методи політичного владарювання, а також порядок взаємовідносин громадян, суспільства і політичної влади, дало змогу визначити місце виборчої культури в структурі політичного режиму. Панівна в суспільстві політична культура багато в чому зумовлює витоки, характер і особливості конкретного державно-владного режиму. Виборча культура виступає як елемент і функціональний аспект державно-владного й політичного режимів, знаходить свій вияв в ідеологічній складовій, політичному плюралізмі або монізмі, типі партійної системи, ступені гласності та відкритості в суспільстві. Крім цього, виборча культура виступає важливим джерелом легітимності режиму, бо жоден політичний режим не може ігнорувати ставлення до нього підвладного населення.

Література:

1. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна : навч. посіб. / А. Білоус. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : АМУПП, 2000. – 198 с.
2. Гаджиев К. Политология / К. Гаджиев. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Логос, 2008. – 431 с.
3. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3 (24). – С. 9–12.
4. Горлач М. Політологія: наука про політику : підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К. : Центр навч. літ., 2009. – 840 с.
5. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика : монографія / Олена Донченко, Юрій Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
6. Лінецький С. Політичний режим в Україні (1991 – 1997) / С. Лінецький // Політологія : посіб. для студ. вузів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – 3-ге вид., переробл. і допов. – К. : Академія, 2008. – 567 с.
7. Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади / Володимир Полохало. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua>
8. Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко] ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
9. Покальчук О. Соціально-психологічні аспекти виборчої кампанії 2002 р. / О. Покальчук // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 34–40.
10. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія / О. В. Радченко – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2009. – 380 с.
11. Філософія політики : короткий енцикл. слов. / [авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.
12. Фисун А. Концепция неопатримониализма в современной политической теории: уроки для “четвертой волны” демократизации / Александр Фисун // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Х., 2007. – Вып. 5. – С. 123–137.
13. Хмелько В. Динамика рейтингов и социальный состав электоратов В. Ющенко и В. Януковича в избирательной кампании 2004 г. / В. Хмелько // Вестн. общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2005. – № 2. – С. 15–21.
14. Almond G. A. Ventures in Political Science. Narratives and Reflections. Boulder : Lynne Rienner, 2002. – P. 195–207.

Надійшла до редколегії 25.01.2011 р.